

Civilizační teorie Norberta Eliase

JIŘÍ ŠUBRT*

Filozofická fakulta UK, Praha

Norbert Elias' Theory of Civilisation

Abstract: Adverse personal and historical circumstances meant that the work of Norbert Elias, dedicated to the problem of the civilising process, did not find an appropriate response at the time of its completion (i.e. in the nineteen thirties). The originality of Elias's approach kept his sociology slightly out of the mainstream post-war sociology, and was only to be fully appreciated in the nineteen seventies in the context of a growing interest in sociological reflection on the problems of modernity. In his books *Über den Prozeß der Zivilisation* (On the Process of Civilisation) Elias focused on the development of social structures of inequality, power and order (socio-genetic investigation) and on the development of human personality structures and modes of behaviour (psycho-genetic investigation). He demonstrated the mutual dependence of these developmental processes. This synthetic view resulted in the two mutually related theories: civilisation theory (involving personality- and behaviour-related changes) and the theory of the development of the state. Crucial to Elias' sociological thought is the understanding of social reality as a process. Social processes occur continuously, without design or planning, in man-made configurations. They usually have the character of rise or decline, with shifts from one phase in the process to another being accompanied by power shifts. The fluctuating power balance constitutes an integral element of all human relations.

Sociologický časopis, 1994, Vol. 30 (No. 2: 191-200)

Životopisné souřadnice Eliasovy badatelské činnosti

S určitou nadsázkou můžeme konstatovat, že Norbert Elias prožil život „sociologického solitéra“. Známým a široce uznávaným se stal teprve na sklonku svého života, poté, kdy se v roce 1976 objevilo třetí, paperbackové vydání jeho dvojsvazkového díla *Über den Prozeß der Zivilisation*. V průběhu 80. let byla postupně knižně vydána jednotlivá Eliasova díla a okruh jeho příznivců, do té doby tvořený převážně úzkou skupinou jeho přátel a přímých žáků, se nebývale rozšířil. To, spolu s dnes již poměrně početnou sekundární literaturou, poukazuje na skutečnost, že „eliasovská orientace“ představuje v soudobé sociologii výrazný, nepřehlédnutelný proud. Ten je spojován především se dvěma velkými tématy: a) civilizační teorií, b) sociologií figurací.

Eliasovo působení a jeho dílo je pochopitelně nutné vidět v určitých dobových kontextech. Elias (nar. 1897) po promoci v Breslau strávil období let 1925-1930 v Heidelbergu u Alfreda Webera, který se zabýval kulturními dějinami a kulturní sociologií. V Heidelbergu se Elias seznámil s K. Mannheimem, za kterým v roce 1930 odešel na univerzitu do Frankfurtu nad Mohanem, kde v té době také rozvíjel svoji činnost Institut pro sociální výzkum (Frankfurtská škola). V roce 1933 bylo Eliasovi

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Jiří Šubrt, CSc., katedra sociologie, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Celetná 20, 116 36 Praha 1, tel. (02) 24 49 11 11..

z důvodu jeho židovského původu zabráněno se ve Frankfurtu habilitovat a on odjíždí do emigrace, nejprve do Paříže a v roce 1935 do Londýna. V atmosféře začínající války vychází v roce 1939 ve Švýcarsku první vydání *Über den Prozeß der Zivilisation*, prakticky bez ohlasu. V roce 1940 byl Elias v Británii s řadou dalších německých emigrantů osm měsíců internován jako „enemy alien“ na Isle of Man.

Po válce působil N. Elias na různých školách v Londýně, v roce 1954 byl jmenován docentem na univerzitě v Leicesteru. Jako profesor pracoval v letech 1962-1964 v Ghaně, v západní Africe. Od 70. let žil střídavě v Holandsku a Německu. Zemřel v roce 1990 v Amsterdamu.

Civilizační proces

Problematicky civilizačního procesu se Elias výrazně dotknul již ve svém habilitačním spise *Der höfische Mensch*, věnovaném sociologickému zkoumání dvorské, absolutistické společnosti Francie 17.-18. století. Zkoumal zde problematiku struktury moci a jejího symbolického řádu, vztahy na královském dvoře a racionalitu dvorského způsobu života [Elias 1983a]. Elias byl veden snahou kriticky se vyrovnat s koncepcemi dlouhodobých sociálních procesů, obsaženými v marxismu a kulturní teorii. Soudil, že obecná teorie lidské společnosti vyžaduje empiricky testovatelný model dlouhodobého sociálního vývoje a změny. Proti dosavadním přístupům, kterým vytýkal spekulativnost a doktrinářství, prosazoval procesuální model založený na detailní empirické analýze. Ačkoliv se tehdejší německá sociologie otázkou přechodu z feudální do industriální společnosti zabývala, výzkum interdependenčních struktur a specifické racionality feudální a dvorské společnosti chyběl.

Hovoříme-li o civilizačním procesu, je třeba poznamenat, že v Německu se v té době určitým způsobem odlišovaly pojmy kultura a civilizace. Toto rozlišení nacházíme už u I. Kanta, který civilizaci ztotožňoval s dobrými způsoby a společenskou vybroušeností, zatímco kulturu spojoval s uměním, vědou a mravností. V německé tradici se pak více než jedno století dávala civilizace do souvislosti s Francií a byla jí prisuzována určitá vnějškovost, povrchnost, vyumělkovanost a módnost. Kultura naproti tomu byla považována za „německou“, byla reprezentována především duchovní vzdělaností a jejím hlavním nositelem měla být německá střední třída [Ringer 1987: 84-86]. Alfred Weber, u kterého Elias v druhé polovině 20. let studoval a pracoval, označoval oblast svého odborného zájmu výrazem kulturní sociologie (Kultursoziologie). Orientace Norberta Eliase na civilizační proces měla v sobě tedy mj. i provokativní nádech.¹

Dílo *Über den Prozeß der Zivilisation* nese podtitul Sociogenetická a psychogenetická zkoumání. Pojem psychogeneze vyjadřuje dlouhodobý vývoj osobnostních struktur člověka a způsobů jeho chování, sociogeneze označuje vývoj společenských struktur nerovnosti, moci a řádu. Elias ukazuje, že oba vývojové procesy jsou oboustranně závislé. Výsledkem tohoto syntetického pohledu jsou dvě vzájemně související teorie: civilizační teorie, vztahující se na změny, týkající se osobnosti a chování (je obsahem především 1. dílu) a teorie utváření státu (2. díl).

Při zkoumání civilizačního procesu v západních společnostech použil Elias poměrně neobvyklý studijní materiál, středověké spisy o slušném chování, dobrých

¹) Určitou ironií osudu je, že dnes je Eliasova civilizační teorie zařazována do oblasti kulturní sociologie (viz např. sborník [*Der unendliche Prozeß...* 1991]).

mravech a způsobech, epickou literaturu a dobové obrazové výjevy. Zabýval se způsoby při stolování, tělesnými úkony jako je smrkání či plivání, chováním v ložnici, vztahy mezi mužem a ženou, životem rytířů. Studium těchto materiálů přináší modernímu čtenáři určitý šok, který však tím, že to, co je pro dnešního člověka samozřejmé problematizuje, představuje začátek sociologického tázání.

V raném středověku je chování méně regulováno (jí se prsty, smrká se do dlaní, plive se pod stůl apod.) a je více určováno spontánními afekty a pudy (projevujícími se např. v agresivitě rytířů). Toto chování se mění během středověku jen málo, teprve konec středověku přináší zjemnění (příkladem může být používání vidličky při stolování). Novou kvalitu je možné zaznamenat v období renesance, kdy nejen že to, co bylo doposud běžné, je prohlášeno za „necivilizované“ a nevhodné, ale celá otázka dostává jiný charakter: dochází ke sledování vlastního chování se záměrem regulovat ho podle nových předpisů. Na základě sledování druhých se pak usuzuje na jejich motivy a záměry. Lidé formují sami sebe s větším uvědoměním než ve středověku. Z pozorování sebe a ostatních se vytváří nový vztah člověka k člověku, nová integrační forma [Elias 1976, I: 101-102]. Tento proces během 17. století akceleroje a vrcholí v etiketě dvorské společnosti.

Nejde tu ovšem o pouhé graduující zjemňování. Regulace chování je především výsledkem procesu modelování osobnosti, tedy psychogeneze. Pro tento proces je charakteristické neustálé zatlačování pudů a afektů v lidském chování. Vytvářením specifických standardů studu a trapnosti se kolem nich buduje neviditelná hradba. Posun v kontrole pudů a afektů se uskutečňuje nejprve nátlakem z vnějšku, ze strany druhých, ten však, má-li být trvalý, se musí přeměnit na sebezpřinucení (něm. Selbstzwang, angl. self-constraint), které funguje automaticky a nezávisle na situaci. Vytváří se psychická struktura, která může být ve freudovské terminologii označena pojmem Nadjá [Elias 1976, II: 96] a které se v běžné řeči říká např. svědomí. Je to struktura, jež je jako určitý aparát sebekontroly osvojována socializací.

Lidé nejsou civilizovaní od přírody, ale jsou od přírody disponováni k seberegulaci momentálních, pudově a afektuálně podmíněných impulsů chování, nebo, jak Elias v návaznosti na Freuda konstatuje, k jejich sublimatorické přestavbě a k přeorientování z primárních na sekundární cíle. Lidem je zkrátka vlastní určitá přirozená měnlivost. Bez tohoto biologicky předem daného civilizačního potenciálu by civilizační procesy nebyly možné. Společenský tlak k sebezpřinucení a k naučení se individuální seberegulaci, odpovídající měnlivým společenským civilizačním vzorům, to jsou, podle Eliase, „sociální univerzálie“, se kterými se setkáváme ve všech lidských společnostech.

Vzájemnou závislost psychogeneze a sociogeneze Elias demonstruje např. na problematice agresivity. Historické zdroje ukazují obraz rytířů, kteří svůj život trávili tím, že plundrovali, ničili, loupili, zabíjeli, mržčili a mučili nevinné. To patřilo k akceptovaným standardům společnosti válečníků. Silnější afektivita chování a spontánní, afekty řízená agresivita odpovídala společnosti, která se nacházela na nízké úrovni řádu a integrace, a v níž ohrožení, náhlé přepady a loupežné vraždy byly na denním pořádku [Elias 1976, I: 267-269].

V pacifikované společnosti naproti tomu má jedinec tolik jistoty, že se sám může zřítí násilí. Společenská regulace je zde vykonávána formou státního monopolu na výkon násilí. To vytváří v individuální rovině předpoklad pro psychickou regulaci, pro kontrolu afektů a blokování agresivních impulsů.

* * *

V Evropě raného středověku neexistovaly státy a národy v podobě jednotných, uzavřených a stabilních sociálních útvarů [Elias 1976, II: 16]. Říše, které vznikaly díky militaristickému dobývání, se vlivem odstředivých tendencí neustále rozpadaly. Panovníci ještě nedisponovali takovými prostředky panství, které jsou potřebné k ovládnutí rozsáhlého teritoria. Protože dominovalo zemědělské naturální hospodářství, byla nejdůležitějším zdrojem bohatství půda a peníze obíhaly pouze v malém rozsahu. Nebyly také zdroje daní, které by umožňovaly financovat centrální mocenský aparát.

Panovník proto musel delegovat dispoziční moc nad jednotlivými oblastmi na vazaly. Jejich služby odměňoval jediným zdrojem, který měl k dispozici - půdou. Jako lénní páni byli tito vazalové na panovníkovi ekonomicky nezávislí a potřebovali jej pouze v případě vojenského ohrožení zvenčí. To u nich podněcovalo neustále snahy o osamostatnění, které jako odstředivé síly působily na rozpad říší. Dějiny středověku ukazují na neustálou oscilaci mezi centralizací a decentralizací.

Od 11. století, kdy už byla všechna hospodářsky využitelná půda rozdělena, dochází k rozvoji řemesel a následně i obchodu, roste vliv měst a měšťanstva. Tento diferenciativní proces zvýšil úroveň závislosti mezi jednotlivými složkami společnosti, což vyvolalo potřebu integrujících infrastruktur, především peněz jako abstraktního směnného prostředku a práva jako nadiindividuálně platného systému norem chování [Elias 1976, II: 81].

Zde se vytvářejí předpoklady pro upevnění a monopolizaci doposud značně rozkolísané moci panovníků prostřednictvím vojenské síly - armády, kterou je možné financovat díky daním. Vymáhání daní naopak předpokládá militaristickou moc a zároveň také stabilní, fungující hospodářství. Teprve když je monopol půdy stabilizován díky monopolu moci a monopolu daní, je možné hovořit o státu v moderním slova smyslu.

V zájmu dispoziční moci nad těmito monopoly je panovník nucen zřídit správní aparát. Ten vzniká a vyvíjí se na jeho dvoře. Čím větší je jeho moc, tím je tento aparát z funkčního hlediska složitější. Paradoxně tak ovšem panovníkovi dispoziční moc z rukou vyklouzává, neboť roste jeho závislost na správě. Projevuje se to mj. v tom, že nemůže volně disponovat s výnosy, které mu jeho monopol přináší, ale musí je v rostoucí míře rozdělovat mezi úředníky, spravující jednotlivé oblasti vlády. Elias hovoří v této souvislosti o tendenci k faktickému zespolečenštění monopolu moci. Tyto procesy, jak již bylo naznačeno, mají určitou paralelu v rovině individuální kontroly afektů. Týká se to i osoby samotného panovníka. I on musí sama sebe přinutit k ovládnutí, neboť jinak by svým afektivním jednáním mohl nabourat složité interdependenční pletivo, které stabilizuje jeho stát.

Jestliže dříve se o přístup k určitým šancím (o přístup k půdě) bojovalo vojenskými prostředky, s centralizací a stabilizací státu dochází k tomu, že se boje o rozdělení šancí uvnitř tohoto celku přesouvají do roviny hospodářské [Elias 1976, II: 155]. Jednotlivé skupiny šlechty, kléru a nastupujícího měšťanstva stojí v tomto boji o přízeň panovníka, vliv, peníze a pozemkové vlastnictví proti sobě, a ovšem, tak jako i před tím, proti panovníkovi samému. Ten musí svoji pozici centrálního vládce a monopolisty i nadále bránit proti odstředivým tendencím. Zaujímá však takové místo, z něhož může konkurenční boje řídit ve svůj prospěch. Elias popisuje „královský mechanismus“ [Elias 1976, II: 240], spočívající v tom, že král využívá svoji moc

rozdělovat k tomu, aby jednotlivé skupiny uvnitř státu rozehrál do takového postavení, v němž se jejich síly vzájemně opotřebovávají a ruší a v němž není žádná z nich tak silná, aby se obrátila proti němu. Zásadou panovníkova jednání je udržovat rovnováhu sil mezi všemi zúčastněnými stranami podle principu „rozděl a panuj“.

Křehká rovnováha sil a vysoká míra vzájemné závislosti souvisejí s posunem v oblasti kontroly afektů, která dosáhla vrcholu ve dvorské společnosti s jejím kodexem vybraného chování a jemných způsobů. Ty nejsou nějakým nadbytečným ornamentem, nýbrž něčím nutným ve společnosti, kde se šance rozdělují darováním, propůjčením, intrikami, pochlebováním a uplácením. Důležitým místem tohoto soupeření a zároveň i zjemňování je panovníkův dvůr, na kterém dochází k pacifikaci a zdvorštění dřívějších svobodných válečníků. Proces civilizace zasahuje zpočátku úzkou horní vrstvu, ale šíří se dále na celou společnost. U dvora se jako v modelářské dílně vytvářejí nové standardy chování, citění a myšlení.

Mechanismy, které formují a stabilizují absolutistický stát, se hroutí v období, kdy společnost dospívá k takovému stadiu sociální diferenciace, v němž široké vrstvy měšťanstva nemají zájem na udržování stavovských privilegií, neboť v nich spatřují rušivý element ekonomických procesů. Stát ve své existenci přetrvává s tím, že jeho monopoly, mocenský, daňový aj., jsou zespolečenštěny de facto i de iure.

Sociální procesy a figurace

H. Kuzmics a I. Mörth přisuzují klíčovou roli v Eliasově sociologickém myšlení procesuálnímu chápání sociální reality [*Der unendliche Prozeß...* 1991: 21]. Sociální procesy chápe Elias jako kontinuální, dlouhodobé změny, které probíhají v lidmi vytvářených figuracích. Jsou to procesy, které probíhají nezáměrně a neplánovaně a které svou dynamiku získávají z daných situačních konstelací. K hlavním hnacím silám sociálních procesů patří napětí a konflikty související s monopolizací prostředků moci. Tyto procesy mají obvykle charakter vzestupu nebo poklesu (např. přibývající nebo klesající diferenciace sociálních funkcí), a na rozdíl od biologického procesu evoluce jsou vratné. Elias hovoří o směrech sociálních procesů (nezávislých na tom, zda jsou hodnoceny jako „dobré“ nebo „špatné“) a o posunech a průlomech z jednoho procesuálního stupně do druhého (doprovázených přemístěním moci) [Elias 1992: 235].

Posuny různého druhu a různé intenzity mohou probíhat současně, přičemž změny v jednom směru mohou vytvářet prostor změnám v opačném směru. Např. převládající proces integrace může být provázen částečnou dezintegrací, nebo naopak dominantní proces dezintegrace (např. feudalizace) může vést nejprve částečně a potom rozhodujícím způsobem k reintegraci na novém základě (k novému typu procesu tvorby státu).

Jedním z kardinálních problémů Eliasova bádání, kterého si byl vědom již při práci na *Über den Prozeß der Zivilisation*, je vztah mezi společností a individuem. (Naznačuje to ostatně i jeho práce z roku 1939, která nemohla být kvůli začátku války zveřejněna a objevila se až v roce 1987 pod titulem *Die Gesellschaft der Individuen*.) Sociologické koncepce, podle Eliase nechávají obvykle problém vztahu individua a společnosti nedořešený. Existují přitom dva extrémy: jeden postuluje individuum bez společnosti, druhý klade společenský systém proti individuum.

Soužití lidských jednotlivců se odehrává v určitých figuracích, které individua vzájemně vytvářejí. Lidé i figurace se proměňují, a i když jsou tyto proměny neoddelitelné a vzájemně provázané, jde o změny na různých úrovních a různého druhu. Jednotlivec může mít relativní autonomii vzhledem k určitým figuracím, ale pouze

v extrémním případě (např. šílenec) může být nezávislý zcela. Figurace mohou mít ve vztahu k individuům, která je zde a nyní tvoří, také relativní autonomii, ale nikdy se nemohou obejít bez individuí vůbec.

Něco obdobného lze říci i o sociálních procesech: Individuální jednání vyrůstají ze sociálních procesů, které jsou již v chodu a které dávají jednotlivcům a jejich jednání větší či menší autonomii. To ovšem neznamená, že jsou tyto procesy na lidech a jejich jednání nezávislé: nebudou-li lidé jednat, nebudou tyto procesy probíhat. Relativní autonomie sociálních procesů se zakládá na stálém vzájemném střetání jednotlivců a lidských skupin (s jejich cíli a záměry) a mimolidské přírody (do níž jsou lidé zasazeni) s jejími přírodními procesy. Z tohoto vzájemného propletení se vyvíjejí dlouhodobé procesy změn ve společenském životě lidí, které žádný člověk dopředu neplánoval a nepředpovídal.

Ačkoliv jsou neplánované, mají některé sociální procesy po staletí stejný, setrvalý směr (např. vzestup od menších k větším společenstvím). Při objasňování této setrvalosti je třeba mít, podle Eliase, na paměti dynamiku vyřazovacích bojů (v nichž větší společenství dává v konkurenčních bojích lepší vyhlídky). Pojem vyřazovacích bojů (*Ausscheidungskämpfe*) připomíná boj o přežití, který hraje rozhodující roli v procesu biologické evoluce. Je tu ovšem podstatný rozdíl: v případě biologické evoluce je kontinuita zajišťována genetickým přenosem, v případě sociálních procesů je zprostředkována díky přenosu vědění ve formě sociálních symbolů, především řečových (biologická evoluce je ireversibilní, sociální vývoj je vratný). Podstatnou roli v zápasech lidských společenství o přežití proto hraje inovace vědění.

Elias soudí, že nelze hovořit o historické nutnosti nějakého společenského vývoje, nýbrž pouze o možnostech a pravděpodobnostech různého stupně. Mýtus a značný omyl vznikl tím, že sociálnímu vývoji byla připsána nutnost pokroku. Ke zvláštnostem sociálních procesů patří to, že sice mají směr, ale - podobně jako příroda - žádný účel a cíl. Ve vývoji lidstva vidíme rozsáhlý civilizační proces, která se ale neustále střetává s procesy proticivilizačními, a to od doby kamenné do dnešních dnů. Nelze se ovšem domnívat, že tento civilizační proces musí zůstat za všech okolností dominantní.

Zvláštní pozornost věnoval Elias problematice času [Elias 1984]. Čas je pro něj, z hlediska sociologie vědění, nikoliv něčím, co odpovídá lidské přirozenosti nebo apriorní danosti (podle níž by lidé byli disponováni k tomu, aby vždy a všude vykonávali určité syntézy ve smyslu času, jak jej dnes chápeme my), nýbrž sociálním fenoménem, produktem syntetizujícího výkonu, který je výsledkem dlouhodobého procesu vývoje vědění. Historický vývoj lidského chápání, značení a měření času je jedním z příkladů dlouhodobého sociálního procesu. Zejména urbanizace a rozvoj tržní ekonomiky vedly k nastolení požadavku synchronizace rostoucího počtu lidských aktivit a zavedení jednoho společného časového rámce pro všechny tyto činnosti.

* * *

Eliasův přístup je mnohdy označován výrazem figurativní sociologie. Zavedení pojmu figurace patří k Eliasovým teoretickým inovacím. Figurací je např. rodina, školní třída, vesnické společenství nebo stát. Mohlo by se tedy na první pohled zdát, že tento pojem je zcela totožný s tím, co se v sociologii běžně nazývá sociální skupina, seskupení či útvar. Není tomu ovšem tak. Pojem figurace v Eliasově pojetí souvisí s jeho úsilím přenést se přes krajnosti weberovské sociologie na jedné, a durkheimovské sociologie na druhé

straně, vyvinout takový pojmový instrument, který by umožnil překonat tradiční potíže sociologie s řešením vztahu individua a společnosti.

Existují konfigurace hvězd, rostlin, zvířat apod. Lidé navzájem tvoří figurace, pro které je charakteristické, že způsob soužití v nich je spoluurčován přenosem vědění a s ním souvisejícím rozměrem naučených společenských symbolů. Figurace má být, podle Eliase, takovým nástrojem, který nechápe individuum a společenský útvar jako dvě rozdílné, protikladné figury. S tímto nástrojem se obrací pozornost na interdependenci lidí, na to, co je vzájemně pojí. Pojem figurace může být vztažen jak na relativně malé skupiny, tak na velké společnosti. Příkladem jednodušších, přehlednějších figurací jsou učitel a žáci ve třídě, lékař a pacienti v terapeutické skupině, hosté v hospodě u stolu stálých návštěvníků. Složitější figurace představují např. obyvatelé vesnice, velkoměsta nebo národ. Řetězce závislostí, které zde lidi navzájem poutají, nejsou přímo vnímatelné, jsou mnohem rozsáhlejší a diferencovanější. Vlastnosti takovýchto komplexnějších figurací je možné blíže pochopit prostřednictvím analýzy interdependenčních řetězců.

Problematicku figurací je možné, podle Eliase, demonstrovat na příkladu hry. Hrají-li čtyři lidé karty, tvoří figuraci, jejich jednání je interdependentní. Je sice možné v tomto případě také hovořit o hře jako o čemsi autonomním (a říci např.: „ta hra běží, ale pomalu“), ovšem podstatné je to, že průběh hry vychází ze vzájemného propletení jednání čtyř zúčastněných jednotlivců. Figurací se při tom rozumí onen „měnící se vzor“, který hráči jako celek navzájem vytvářejí svým konáním, do něhož jsou zapojeni nejen svým intelektem, ale celou svou osobností. Tato figurace je tvořena strukturou interdependenčního napětí, v níž zúčastnění jedinci proti sobě mohou stát jako spojenci i protivníci.

Figuraci, jejíž charakter je vytvářen strukturou, v níž existuje určitá hierarchie vztahů, představuje fotbal. Jsou zde dvě interdependentní protivnické skupiny, které navzájem tvoří jedinou figuraci. Plynulé seskupování hráčů na jedné straně je srozumitelné jen ve vztahu k plynulému seskupování hráčů na druhé straně. Aby divák rozuměl hře a měl z ní požitek, musí být s to sledovat měnící se pozice hráčů na obou stranách v jejich vzájemné vztaženosti, tedy sledovat „plynoucí figuraci“, kterou obě mužstva vytvářejí [Elias 1970: 142-143].

K strukturálním vlastnostem těchto figuracích proudů patří *fluktuující balance moci*, které jsou minimálně bipolární, většinou však multipolární. Fluktuující balance moci tvoří integrální element všech lidských vztahů. Platí to např. i o vztahu pána a otroka, i otrok má (podle své funkce) určitou moc nad pánem, i když v tomto případě jsou váhy moci rozloženy značně nerovnoměrně. Moc tedy není věc, kterou někdo má a jiný nemá, nýbrž strukturální vlastnost lidských vztahů.

V díle *Engagement und Distanzierung* soustředil Elias pozornost na takový typ vzájemné ve figuraci propletených procesů, které nazývá „Doppelbinder“ (angl. double bind). Tímto výrazem označuje mechanismus, pro který je charakteristické kumulativní posilování dvou veličin, které jsou ve vzájemné závislosti. Uvedený pojem mu slouží jak k popisu vztahů dvou velmocenských bloků, tak i např. vazeb mezi přírodními a společenskými vědami.

Přístupy figurativní sociologie použil Elias i při analýze sociální nerovnosti. Na základě sociologického výzkumu anglické obce, označené krycím názvem Winston Parva, který provedl se svým žákem Johnem Scotsonem, vyvinul model „etablovaných a outsiderů“, jehož využitelnost sahá za rámec výzkumem analyzovaných souvislostí.

Tento model, který se zakládá na analýze moci a jejího vplétání do mezilidských vztahů, má nabídnout vysvětlení společenských rozdílů, které opouští nejen holou deskripci, ale i jednodimenzionální, mechanistické vysvětlování sociální nerovnosti na základě disponování s určitými objekty (zbraněmi, výrobními prostředky). Figurace etablovaných a outsiderů charakterizuje, podle Eliase, vztahy mezi nejrozličnějšími společenskými skupinami, mohou to být šlechtici a měšťané, kapitalisté a dělníci, bohatí a chudí, bílí a černí, křesťané a židé, muži a ženy, industriální a rozvojové země apod. [Elias, Scotson 1990: 8].

Ke klíčovým v Eliasových wissenssociologických spisech patří pojmy angažovanost a distancovanost (*Engagement und Distanzierung*). Jsou to dva základní principy lidského myšlení a jednání, jejichž vztah řídí vývoj lidského vědění. Eliasovi tyto pojmy slouží k analýze různých fází tohoto vývoje i k úvahám o sociologii samé. Sociální vědci se, podle něj, nacházejí v určitém poli, pro které je charakteristické napětí mezi angažovaností a distancovaností. Aby něco o oblasti svého zkoumání věděli, je u nich potřebná jistá minimální míra participativní angažovanosti. Jako příslušníci té figurace, kterou zkoumají, jsou ovšem zároveň vystaveni značnému nebezpečí, že jejich vlastní zájmy poškodí nebo zdeformují poznávací proces. Čím větší je osobní angažovanost výzkumníka, respektive čím méně je schopen distance od vztahů, které zkoumá, tím větší je nebezpečí, že mýty a ideologické postuláty zabrání jejich adekvátnímu vědeckému uchopení. Eliasův apel na distancující se etiku má v tomto směru blízko k požadavkům hodnotové neutrality a ke kritickému racionalismu K. R. Poppera.

Opožděná recepce Eliasova díla

Elias byl po dlouhou dobu autoritou především pro úzký okruh svých žáků a přátel. Částečné svědectví o tomto vlivu podává sborník *Human Figurations*, vydaný v roce 1977 v Holandsku k jeho osmdesátinám. Širší zájem o Eliasovo dílo se datuje až od 80. let a je spojen s vydáváním jeho starších i novějších prací. V této souvislosti se nabízí otázka, proč toto dílo stálo tak dlouhou dobu stranou masivnějšího zájmu odborné veřejnosti. Určitou odpověď dala již úvodní životopisná poznámka. Byly to nepříznivé životní i společenské okolnosti, které způsobily, že Eliasovy spisy z 30. let nemohly nalézt v době svého dokončení patřičnou odezvu.

Svým originálním pojetím byla Eliasova sociologie dominantním proudům poválečné sociologie poněkud vzdálena. Diskuse mezi kritickou teorií, vycházející z recepce Marxova díla, a „občansko-konzervativní“ systémovou teorií, která ovládla sociologickou scénu v západním Německu koncem 60. let, patrně do značné míry zbrzdila přijetí Eliasovy civilizační teorie v době druhého vydání *Über den Prozeß der Zivilisation* (1969).

Teprve v 70. letech, v souvislosti s nárůstem zájmu o sociologickou reflexi problémů modernity, byla připravena půda pro její akceptaci a došlo širokému uznání Eliasova díla. (V německé sociologii v té době do značné míry opadla recepce Marxe, přičemž po ní zůstalo určité teoretické vakuum. Zároveň sílila vnímavost pro historicitu lidské společnosti, od které statická systémová teorie do značné míry odhlížela. A navíc - zásluhou frankfurtské školy - byla zaměřena pozornost na souvislosti mezi sociogenezí a psychogenezí.)

Eliasovy práce jsou během 80. let publikovány, překládány a nacházejí odezvu v řadě zemí. Z eliasovských badatelů a popularizátorů náleží v tomto směru zvláštní

zásluha především H. Kortemu, P. Gleichmannovi a J. Goudsblomovi. Vedle několika sborníků se objevily také monografie (H. Korte, R. Baumgart, V. Eichener). A. Bogner vydal v roce 1989 studii věnovanou porovnání Eliasovy civilizační teorie s koncepcí Maxe Webera a s Horkheimerovou a Adornovou teorií, obsaženou v *Dialektice osvícenství*. Pokus kritizovat a vyvrátit Eliasovu civilizační teorii na základě studia historických a etnologických pramenů představuje studie H. P. Duerra [1988]. U nás nacházíme výraznou eliasovskou inspiraci u Jana Kellera.

Vedle německé sociologie je dnes Eliasův vliv patrný ve francouzské sociologii (P. Bourdieu), ale také např. u našich rakouských sousedů (H. Kuzmics). Během posledních let pronikly Eliasovy myšlenky i na americkou půdu. Doposud nejobsáhlejší studii o Eliasovi představuje v Anglii vydaná práce australského profesora Stephena Mennella [1992]. Pro řadu sociologů představuje v současné době Eliasova teorie sociálních procesů a figurací zajímavou alternativu a východisko pro další rozvoj sociologické teorie i výzkum.

JIRÍ ŠUBRT je odborným asistentem na katedře sociologie filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. V letech 1991-1993 strávil několik měsíců studijními pobyty na univerzitách v SRN (Berlín, Konstanz, Tübingen) a Rakousku (Víděň). Zabývá se sociologickou teorií, výzkumem veřejného mínění a výzkumem sdělovacích prostředků.

Literatura

- Baumgart, R., V. Eichener 1991. *Norbert Elias zur Einführung*. Hamburg: Junius Verlag.
- Bogner, A. 1989. *Zivilisation und Rationalisierung: Die Zivilisationstheorien Max Webers, Norbert Elias' und der Frankfurter Schule im Vergleich*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Der unendliche Prozeß der Zivilisation: Zur Kulturosoziologie der Moderne nach Norbert Elias*. 1991. Hrsg. von H. Kuzmics, I. Mört. Frankfurt - New York: Campus.
- Duerr, H. P. 1988. *Nacktheit und Scham. Der Mythos vom Zivilisationsprozeß. Bd. 1*. Frankfurt am Main. (plánovány jsou 4 díly).
- Elias, N. 1970. *Was ist Soziologie?* München: Juventa Verlag.
- Elias, N. 1976. *Über den Prozeß der Zivilisation: Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen. Bd. 1, 2*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Elias, N. 1983a. *Die höfische Gesellschaft: Untersuchungen zur Soziologie des Königtums und der höfischen Aristokratie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Elias, N. 1983b. *Engagement und Distanzierung*. Hrsg. von M. von Schröter. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Elias, N. 1984. *Über die Zeit*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Elias, N. 1987. *Die Gesellschaft der Individuen*. Hrsg. von M. von Schröter. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Elias, N. 1989. *Studien über die Deutschen: Machtkämpfe und Habitusentwicklung im 19. und 20. Jahrhundert*. Hrsg. von M. von Schröter. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Elias, N. 1992. „hesla Figuration; Prozesse, soziale; Zivilisation.“ In *Grundbegriffe der Soziologie, 3 Aufl.*, Hrsg. B. Schäfers. Opladen: Leske-Budrich.
- Elias, N., J. L. Scotson 1990. *Etablierte und Außenseiter*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Gesellschaftliche Prozesse und individuelle Praxis: Bochumer Vorlesungen zu Norbert Elias' Zivilisationstheorie* 1990. Hrsg. von H. Korte. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Human Figurations: Essays for 'Aufsätze für Norbert Elias'* 1977. Ed. P. Gleichmann, J. Goudsblom, H. Korte. Amsterdam.

- Keller, J. 1992. *Nedomyšlená společnost*. Brno: Doplněk.
- Korte, H. 1988. *Über Norbert Elias: Das Werden eines Menschenwissenschaftlers*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Macht und Zivilisation: Materialien zu Norbert Elias' Zivilisationstheorie 2*. 1984. Hrsg. von P. Gleichmann, J. Goudsblom, H. Korte. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Materialien zu Norbert Elias' Zivilisationstheorie*. 1979. Hrsg. von P. Gleichmann, J. Goudsblom, H. Korte. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Mennell, S. 1992. *Norbert Elias: An Introduction*. Oxford: Blackwell.
- „Norbert Elias über sich selbst: A. J. Heerma van Voss und A. van Stolk Biographisches Interview mit Norbert Elias.“ 1990. In *Norbert Elias, Notizen zum Lebenslauf*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Ringer, F. K. 1987. *Die Gelehrten: Der Niedergang der deutschen Mandarine 1890-1933*. Stuttgart: Klett-Cotta.